

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ทำไมมนุษย์ต้องเผชิญกับความชั่วร้าย ทั้ง ๆ ที่พระผู้สร้างจักรวาลและมนุษย์ทรงสรรพคุณที่ ทรงความดีสูงสุด และทรง เป็นสัพพัญญู นี่คือนิยามของความชั่วร้ายของปรัชญาคริสต์ ปัญหาที่กล่าวแตกต่างจากปัญหาความชั่วร้ายธรรมดาตรงที่ว่า ปัญหานี้แฝงไว้ซึ่งความขัดแย้งระหว่างความเป็นจริงของความชั่วร้ายและคำสอนเรื่องพระเจ้าของศาสนาคริสต์ และปัญหาความชั่วร้ายที่กล่าวของปรัชญาคริสต์ เป็นปัญหาสำคัญปัญหาหนึ่งของศาสนาคริสต์ที่นักปรัชญาคริสต์ เคยเฝ้ามองพยายามแก้

นักปรัชญาของแนวแก้ปัญหาแบบอภิสติเนียนและแบบไอเรเนียน จึงมีจุดประสงค์ร่วมกันอยู่ประการหนึ่ง คือ ชัดความขัดแย้งนั้น และควมจุดประสงค์ร่วมกันดังกล่าว นักปรัชญาทั้งสองแนว จึงมีมติร่วมกัน 3 ประการ ดังนี้

(1) ต้องปฏิเสธการแก้ปัญหาแบบทวินิยมของมานี เพราะมีฉะนั้นเท่ากับเป็นการเสนอทัศนะที่ขัดกับคำสอนเรื่องพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่แต่ผู้เดียวของศาสนาคริสต์ ทั้งนี้เพราะทวินิยมยอมรับว่า มีพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ถึงสองพระองค์

(2) ต้องปฏิเสธทัศนะที่ว่าความชั่วร้ายเป็นมายา ทั้งนี้เพราะความชั่วร้ายเป็นความเป็นจริงที่ไม่มีสามัญชนคนใดปฏิเสธได้เลย

(3) ต้องพยายามหาเหตุผลให้กับการมีอยู่ของความชั่วร้าย

ควมจุดประสงค์ดังกล่าว นักปรัชญาจึงพยายามหาเหตุผลทั้งจากปรัชญาและจากพระคริสต์ธรรมคัมภีร์มาสืบสนับสนุนความชอบธรรมของการมีอยู่ของความชั่วร้าย

นักปรัชญาทั้งสองแนวใช้หลักการและเหตุผลที่แตกต่างกันไปในการที่จะบรรลุจุดประสงค์ดังกล่าว อันเป็นเหตุให้นักปรัชญาทั้งสองแนวมีทัศนะที่แตกต่างกันในเรื่องต่อไปนี้

(1) ความรับผิดชอบของพระเจ้าตอบาปของมนุษย์และความชั่วร้ายของจักรวาล ความแตกต่างในทัศนะดังกล่าว คือ ในขณะที่แนวการแก้ปัญหาแบบอภิสติเนียนปฏิเสธที่จะให้พระเจ้ามีส่วนรับผิดชอบต่อความชั่วร้ายของจักรวาลและบาปของมนุษย์ และพยายามยกย่องความรับผิดชอบให้แก่มนุษย์ฝ่ายเดียว แนวแก้ปัญหาแบบไอเรเนียนกลับยอมรับว่าพระเจ้าทรงมีส่วนรับผิดชอบตอบาปของมนุษย์และความชั่วร้ายของจักรวาล

(2) การอธิบายความตกต่ำของมนุษย์

ความแตกต่างในทัศนะดังกล่าว คือ ในขณะที่แนวแก๊ปัญหาแบบออกัสตินเนียนมีทัศนะว่า แต่เดิมมนุษย์มีได้อยู่ในสภาพการตกต่ำ สภาพการตกต่ำเกิดขึ้นภายหลังการทำให้บาปของมนุษย์ แนวการแก๊ปัญหาแบบไอเรเนียนมีทัศนะว่า มนุษย์ไม่เคยถูกสร้างให้อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์แต่อาดัมและเอวา การตกต่ำของมนุษย์จึงมิได้หมายถึงการตกต่ำจากสภาพความสมบูรณ์เดิมแต่เป็นการตกต่ำของมนุษย์ผู้ยังไม่ถึงความสมบูรณ์ทางหาก

(3) การอธิบายความดีของจักรวาล

แนวการแก๊ปัญหาทั้งสองแนวยืนยันเหมือนกันว่า ถึงแม้จักรวาลนี้จะมีความชั่วร้าย จักรวาลนี้ก็จักรวาลที่ดีที่สุด ความแตกต่างในทัศนะดังกล่าวคือ ในขณะที่แนวแก๊ปัญหาแบบออกัสตินเนียนอธิบายความดีของจักรวาลในแง่ที่ว่า จักรวาลมีความดีในตัวของตัวเอง โดยปราศจากความดีอื่นใดภายนอกที่จักรวาลมุ่งไปสู่ แนวแก๊ปัญหาแบบไอเรเนียน อธิบายว่า ความดีของจักรวาลมิได้อยู่ที่ตัวจักรวาลเองจริง ๆ แต่ความดีของจักรวาลอยู่ที่การ เป็น เครื่องมือนำไปสู่ความดีคือพระประสงค์ของพระเจ้า ในแง่ดังกล่าว จุดมุ่งหมาย เป็นสิ่งแสดงความดีของจักรวาล

(4) ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ากับมนุษย์

ความแตกต่างในทัศนะดังกล่าว คือ แนวแก๊ปัญหาแบบออกัสตินเนียนมีหลักการว่า ความหลายหลากทำให้จักรวาลบริบูรณ์ ทำให้นักปรัชญามีทัศนะว่า มนุษย์ไม่มีความสัมพันธ์อันใดเป็นพิเศษกับพระเจ้านอกเหนือไปจากว่า มนุษย์เป็นเพียงสิ่งที่พระเจ้าทรงสร้างอย่างหนึ่งเท่านั้น กล่าวคือมนุษย์เป็นเพียงสัตว์อย่างหนึ่งที่จะช่วยทำให้จักรวาลมีความบริบูรณ์พอที่จะแสดงถึงธรรมชาติแห่งความดี ธรรมชาติแห่งอำนาจ และธรรมชาติแห่งปัญญาของพระเจ้า หรือสามารถทำให้จักรวาลบริบูรณ์พอที่จะเป็นระบบได้ ตามนัยของหลักการแก๊ปัญหาดังกล่าว มนุษย์มีความสำคัญเท่ากับสัตว์อื่น ๆ ของจักรวาล หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่ง พระเจ้าทรงมุ่งสร้างจักรวาลที่บริบูรณ์เท่านั้น มิได้ทรงตั้งพระทัยที่จะสร้างจักรวาลเพื่อมนุษย์ พระเจ้าจึงมิได้มีความสัมพันธ์พิเศษกับมนุษย์

หลักการแก้ปัญหาที่ว่า ความชั่วร้ายช่วยเพิ่มความงามแก่จักรวาล ถือว่ามนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งที่ทำให้จักรวาลมีความงามเพิ่มขึ้น ประจักษ์เกี่ยวกับสิ่งที่ดีสวยงามและที่ไม่สวยงามช่วยกันประกอบให้เกิดความงามแก่ภาพวาด เป็นการส่วนรวม

ในทางตรงข้าม แนวแก้ปัญหาแบบไอเรเนียนมีทัศนะว่า มนุษย์มีความสัมพันธ์เป็นพิเศษกับพระเจ้า มนุษย์จึงมีโชสัดแบบหนึ่งที่พระเจ้าทรงปรารถนาจะสร้างเท่านั้น พระเจ้าทรงสร้างมนุษย์ขึ้นมาโดยมีพระประสงค์ที่แน่นอน พระประสงค์ดังกล่าวของพระเจ้ายกคือ ทรงปรารถนาให้มนุษย์รับรู้พระองค์ ให้มนุษย์รักและมีความศรัทธาในพระองค์ ให้มนุษย์ดำเนินชีวิตที่สะท้อนให้เห็นชีวิตของพระองค์ พระเจ้าจึงทรงปรารถนาความสัมพันธ์กับพระองค์ เป็นพิเศษจากมนุษย์ แต่ทว่าทรงปรารถนาจะไถ่ความสัมพันธ์ดังกล่าว โดยความสมัครใจของมนุษย์ พระเจ้าจึงประทานเสรีภาพแก่มนุษย์ พร้อมทั้งประทานจักรวาลที่จะ เป็นสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมที่สุดที่จะให้มนุษย์ใช้เสรีภาพของตนอย่างเต็มที่ พระเจ้าจึงทรงสร้างจักรวาลเพื่อมนุษย์มิได้ทรงสร้างมนุษย์ให้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของจักรวาล

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ทั้งสองแนวแก้ปัญหาจะมีทัศนะแตกต่างกันอยู่บ้าง แต่เนื่องจากมีจุดประสงค์ร่วมกันดังกล่าวข้างต้น การแก้ปัญหาความชั่วร้ายจึงมีลักษณะร่วมกันอย่างหนึ่งคือ นักปรัชญามีได้พยายามปฏิเสธข้อเท็จจริงของความชั่วร้าย แต่เขามีทัศนะในเชิงสุนิยม (Optimism) คือความชั่วร้าย กล่าวคือพวกเขาพยายามหาเหตุผลมาสนับสนุนว่าความชั่วร้ายมิได้เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ แต่ความชั่วร้ายเป็นสิ่งดีสำหรับมนุษย์และจักรวาล เมื่อความชั่วร้ายไม่ใช่สิ่งที่ไร้ประโยชน์สำหรับมนุษย์และจักรวาล ความชั่วร้ายจึงกลายเป็นสิ่งสอดคล้องกับพระเจ้าและธรรมชาติของพระองค์ ทั้งนี้เพราะถ้าความชั่วร้ายไม่มีประโยชน์ พระเจ้าคงไม่ทรงปล่อยให้มีความชั่วร้ายในจักรวาลเป็นแน่

ดังกล่าวนำทั้งหมดนี้ คือการศึกษาปัญหาความชั่วร้ายในแง่ที่มาของปัญหา ความสำคัญของปัญหาและการแก้ปัญหา อย่างไรก็ตาม อาจทำให้คริสตศาสนิกชนหลายท่านมองเห็นว่า การศึกษาปัญหาความชั่วร้ายของศาสนาคริสต์ไม่เป็นการเหมาะสม เพราะเป็นการไร้เหตุผลที่มนุษย์ผู้ต่ำต้อยจะอาจเอื้อมไปตัดสินการกระทำของพระเจ้าว่าชอบธรรมหรือไม่ คริสตศาสนิกชนหลายท่านอาจคิดว่า มนุษย์ควรปฏิบัติตนอย่างโยบ กล่าวคือยอมรับเหตุการณ์ทุกอย่างที่ดาโอมเข้ามา และวางใจอยู่กับพระเจ้าอย่างแน่วแน่เท่านั้น หลายท่าน

อาจมีความเห็นว่า บาปเป็นเรื่องลึกลับ และอยู่เหนือเหตุผลของมนุษย์ การที่มนุษย์จะศึกษาเรื่องของบาปอาจเป็นเหตุให้เกิดการเข้าใจผิดยิ่งขึ้น เอช.ดี. เลวิส เป็นคนหนึ่งที่มีความคิดเช่นนี้ เขาจึงกล่าววว่า

...วิถีทางของพระเจ้าไม่ใช่วิถีทางของเรา เราไม่สามารถจะรู้ใจของพระเจ้าประสงคของพระเจ้ากลายมาเป็นสิ่งไม่สามารถควบคุมได้อย่างไร แต่ทว่าเราสามารถตระหนักได้ถึงความลึกซึ้งและการตอบสนองของความรักว่า พระเจ้าทรงเป็นอะไร และตระหนักถึงความไม่จำกัดของพระองค์ในการที่ทรงดูแลเรา และในการที่เราจะบรรลุลความสัมพันธ์กับพระองค์อย่างไร ถ้าเราเข้าใจในสิ่งนี้ใดลึกซึ้งเท่าไร ความทรนทรายแห่งดวงวิญญาณของเราจะสงบไค่มากขึ้นเท่านั้น และวิญญาณของเรา ก็จะมีคามยินดีในความจำ เป็น ในสิทธิพิเศษ ความยินดีที่จะหยุดพักในความรักอันไม่จำกัดและความรักอันนาพิศวงของพระเจ้า

และนี่คือสิ่งที่โยบ เรียนรู้ในขณะที่เขาได้รับความทุกข์ทรมานหลายครั้ง และมีนอຍคนผู้เขียนถึงทัศนะทางศาสนาต่อความชั่วร้ายความเขาใจไค่ยิ่งไปกวา ผู้เขียนที่มีชื่อปรากฏในพระคัมภีร์¹

ค้ำยเหตุดังกล่าว เลวิส จึงไม่พอใจกับหลักการแก้ปัญหาความชั่วร้ายของนักปรัชญา และหันไปใช้ความศรัทธาในพระเจ้าเพียงประการเดียว แทนหลักการแก้ปัญหาความชั่วร้ายทั้งหมด

---

¹H.D. Lewis, Philosophy of Religion, (Teach Yourself Books," London: St. Paul's House, 1969), p. 314. "The ways of God are not our ways, and how His purposes come to fruition we cannot always know. But we can know with ever deepening insight and loving response what God is like and how unlimited is His concern for us and for the fulfillment of our fellowship with Him. The more pro-

ปีแอร์ เบล (Pierre Bayle) เป็นนักคิดอีกผู้หนึ่งที่เรียกร้องให้คริสตศาสนิกชน กลับไปหาพระเจ้าด้วยการยึดมั่นในพระองค์ และศรัทธาในพระคัมภีร์ ถึงแม้เราไม่สามารถ จะตอบได้ว่า ทำไมพระเจ้าจึงทรงปล่อยให้มนุษย์กระทำบาป แต่เราสามารถมีความเชื่อได้ ว่าพระองค์ต้องทรงมีเหตุผลในการที่ทรงกระทำเช่นนั้น ดังนั้น ถ้าใครจะคิดถึงปัญหาความ ชั่วร้ายที่เกิดขึ้นในศาสนาคริสต์ เขาจำเป็นต้องถามตัวเขาเองเสียก่อนว่า เขายึดมั่นหรือ เชื่อถือในพระคัมภีร์อันศักดิ์สิทธิ์เพียงใด ความเห็นของ เบล ตรงข้ามกับความเห็นของ ไลบ์นิซ ที่ปรารถนาความเข้ากันได้ระหว่างศรัทธาและเหตุผล² ด้วยเหตุดังกล่าว ไลบ์นิซ จึงพยายามหาความชอบธรรมให้แก่ความชั่วร้ายในจักรวาลด้วยเหตุผล

ผู้เขียนมีความเห็นสอดคล้องกับ ไลบ์นิซ จึงมีความเห็นว่าไม่เป็นเรื่องเกินตัว สำหรับมนุษย์แต่ประการใด ถ้ามนุษย์จะใช้เหตุผลนอกเหนือไปจากความศรัทธาในการ วิเคราะห์คำสอนทางศาสนา ทั้งนี้ เพราะมนุษย์มิใช่สัตว์โลกที่มีแต่ศรัทธาเพียงประการ เดียว แต่มนุษย์เป็นสัตว์โลกที่มีการรู้คิดด้วยเหตุผลอีกด้วย ดังนั้น มนุษย์จึงสมควรทั้งเหตุผล และเหลือไว้แต่ศรัทธาเพียงประการเดียว ฉะนั้นมนุษย์ควรมีการคิดเกี่ยวกับศาสนาบาง และนี่เองคือที่มาของความสัมพันธ์ระหว่างเหตุผลกับศาสนา

---

foundly this is apprehended the more the disquiet of the soul is stilled and the more it rejoices in the necessity, nay even the privilege, of resting content in the infinite and most amazing love of God. This is what Job come to learn in his many tribulations, and few have written with a finer understanding of the proper religious attitude to evil than the author of the remarkable book which bears his name in the Bible."

² Radoslav A. Tsanoff, The Nature of Evil (New York: Kraus Reprint Co., 1971), Chap. IV.

เหตุผลในที่นี้ ผู้เขียนขอยืนยันตามความหมายของ โจเซอาร์ท รอยซ์ กล่าวคือ เหตุผลมิได้หมายถึงกฎเกณฑ์การใช้เหตุผลในวิชาตรรกวิทยา หรือไม่หมายถึงการใช้เหตุผลอย่างสมเหตุสมผลตามกฎเกณฑ์การใช้เหตุผลแต่อย่างใด แต่ทว่าเมื่อผู้เขียนกล่าวว่า คริสตศาสนิกชนควรใช้เหตุผลนั้น ผู้เขียนหมายความว่าอย่างโจเซอาร์ท รอยซ์ ที่ว่า

...จงมองออกไปให้กว้างยิ่งขึ้น จงอย่ามองสรรพสิ่งเป็นอย่าง
เดียวกัน แลจงดูเป็นหลายสิ่งในเวลาเดียวกัน จงเป็นคนใจ
กว้าง พิจารณามากเกินกว่าความรู้เห็น จงนำความคิดมารวม
ด้วยกัน หรือนัยหนึ่งมองทะลุเขาไปข้างใน³

ดังนั้น การใช้เหตุผลสำหรับความเชื่อทางศาสนา จึงหมายถึงการใช้เหตุผลไตร่
ตรองคำสอนของศาสนา หรือไตร่ตรองคำสอนของศาสนาด้วยวิจรรย์ที่กว้างไกลกว่าเดิม
ผู้เขียนเห็นว่า พฤติกรรมดังกล่าว เป็นสิ่งที่พึงกระทำ ด้วยเหตุดังกล่าว การใช้เหตุผลวิเคราะห์
คำสอนของศาสนาคริสต์จนพบปัญหาความชั่วร้าย เป็นสิ่งที่คริสตศาสนิกชนควรประพฤติ คริสต-
ศาสนิกชนมิควรมีความเห็นว่าการวิเคราะห์บาปเป็นเรื่องของคนบาปหรือคนนอกศาสนา

ในการใช้เหตุผลพิจารณาคำสอนทางศาสนา นักคิดมักจะเลือกข้อสรุปทางปรัชญา
ของนักปรัชญาที่สามารถเข้ากับศาสนาของตนมาตีความคำสอนทางศาสนา ตัวอย่างเช่นใน
สมัยกลาง ปรัชญาได้ชื่อว่าเป็นสาวใช้ของศาสนา ทั้งนี้เพราะนักคิดนำข้อสรุปทางปรัชญามา
ตีความและอธิบายคำสอนของศาสนาคริสต์ และนี่เองคือที่มาของปรัชญาคริสต์ ซึ่งปัญหา
ความชั่วร้ายเป็นปัญหาหนึ่งที่นักคิดคริสเตียนนำข้อสรุปของปรัชญามาอธิบายความชั่วร้ายของ
จักรวาล ดังที่ผู้เขียนได้แสดงให้เห็นแล้ว

---

³Josiah Royce, Religious Insight, Chap. III. in Ninian Smart ed., op. cit., p. 404. "Take a wider outlook; see things not one at a time, but many at once; be broad; consider more than one side; bring your ideas together; in a word, get insight."

เมื่อศาสนาคริสต์กลายมาเป็นปรัชญาคริสต์ ปรัชญาคริสต์ก็ย่อมมีลักษณะเหมือนความคิดทางปรัชญาแขนงอื่น ๆ กล่าวคือไม่มีคำตอบที่เป็นข้อยุติสำหรับปัญหาปรัชญา ทั้งนี้เพราะคำตอบสำหรับปัญหาปรัชญาย่อมเป็นไปได้หลายแบบหลายทัศนะ และไม่อาจมีคำตอบที่ถูกต้องที่สามารถพิสูจน์ได้ เหมือนกับคำตอบในวิชาคณิตศาสตร์ วิชาเรขาคณิต และวิทยาศาสตร์แขนงต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้จึงกล่าว คำอธิบายของนักปรัชญาคริสต์เถียงสำหรับปัญหาความชั่วร้ายของปรัชญาคริสต์จึง เป็นไปได้หลายแบบหลายลักษณะและหาข้อยุติไม่ได้ ทั้งนี้แล้วแต่ความคิดพื้นฐานของนักปรัชญาแต่ละคน นอกจากนี้ นักคิดแต่ละคนยังมีสิทธิ์ที่จะเริ่มความคิดในแนวใหม่ของเขา โดยมีจำเป็นต้องยึดถือในแนวคิดของนักคิดรุ่นก่อนหน้าตนก็ย่อมได้

ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงมีความเห็นว่า คริสต์ศาสนิกชนควรใช้เหตุผลและวิจารณ์ญาณของตนเองในการที่จะวิเคราะห์ปัญหาที่อาจเกิดจากคำสอนของศาสนาคริสต์ และพยายามมองหาคำตอบที่อาจเป็นไปได้และมีเหตุผลที่ตนเองพอใจ อย่างเช่นในกรณีของการพิจารณาปัญหาความชั่วร้ายของปรัชญาคริสต์ คริสต์ศาสนิกชนย่อมสามารถคิดหาคำตอบที่เป็นไปได้ให้แก่ปัญหานี้ได้อย่างที่ตนพอใจได้ โดยมีจำเป็นต้องเสียความศรัทธาในพระเจ้าแต่ประการใด

ผู้ที่ไม่ใช่เหตุผลกับความศรัทธาทางศาสนา มักจะมีเหตุผลว่า ความรู้สึกทางศาสนา (Religious feeling) เป็นประสบการณ์พิเศษที่ไม่สามารถวิเคราะห์ด้วยเหตุผลใด ๆ ทั้งสิ้น พวกเขามักมีความเห็นว่า ถ้าใครพยายามใช้เหตุผลศึกษาความรู้สึกทางศาสนา ย่อมนำมาซึ่งความขัดแย้งและการเสื่อมศรัทธา ผู้เขียนไม่เห็นด้วยเป็นอย่างยิ่ง การใช้เหตุผลมิได้ทำลายความรู้สึกทางศาสนา ทั้งนี้ เพราะผู้ใช้เหตุผลเพียงใช้เหตุผลควบคู่ไปกับความรู้สึกทางศาสนาเท่านั้น นอกจากนี้ ในการวิเคราะห์คำสอนของศาสนาที่ตนนับถือ ย่อมสามารถสังเคราะห์คำสอนต่าง ๆ ของศาสนาของตนเข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบและปราศจากความขัดแย้ง และสามารถทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจถึงแก่นแท้ของคำสอนของศาสนา อันเป็นเหตุให้ผู้นับถือศาสนาด้วยหลักที่ปักแน่นไม่โอนเอน

ในทำนองเดียวกัน เมื่อสามารถใช้เหตุผลวิเคราะห์คำสอนของศาสนาของตนได้ ศาสนิกชนก็พึงใช้เหตุผลในการศึกษาคำสอนของศาสนาของผู้อื่นด้วย ทั้งนี้ เป็นการลอคอคติทางศาสนา กล่าวคือเมื่อมีการศึกษาคำสอนของศาสนาของผู้อื่นด้วยเหตุผล ย่อมทำให้ไม่มีการโจมตีคำสอนของศาสนานั้น ๆ ด้วยความเข้าใจผิด หรือโจมตีคำสอนของศาสนานั้นด้วย

ความไม่รู้อันจริงในคำสอน หรือโจมตีโดยตั้งประเด็นไว้ในใจว่า จุดที่เราโจมตีเป็นจุดอ่อนที่ไม่มีทางอธิบายได้ของศาสนานั้น ๆ ทั้งนี้ ผู้เขียนหวังว่าจะช่วยลดการโจมตีทางศาสนาของกันและกันด้วยอารมณ์ อีกทั้งจะช่วยก่อให้เกิดความเข้าใจอันดีระหว่างศาสนิกชนของศาสนาต่าง ๆ ความขัดแย้งทางศาสนาลดลงไปได้เมื่อใด โลกของศาสนาไม่ว่าจะเป็นศาสนาใดจึงเป็นโลกของความสงบที่ไร้ซึ่งความขัดแย้งอย่างแท้จริง และเป็นโลกที่ตอบสนองความต้องการของผู้ปรารถนาศาสนาเป็นสภาวะได้อย่างดี

ผู้เขียนมีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง ถ้าศาสนิกชนสามารถวางตัวเป็นกลางในการศึกษาคำสอนของศาสนาด้วยเหตุผล ทั้งนี้ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาคำสอนของศาสนาของตนหรือคำสอนของศาสนาของคนอื่น โดยมีปล่อยให้ศาสนาเป็นเรื่องของความศรัทธา ความรู้สึกทางศาสนาและอคติแต่ประการเดียว ทั้งนี้ จะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจในศาสนาของตนยิ่งขึ้น ลดความขัดแย้งทางศาสนาในระหว่างผู้มีศาสนาเป็นสภาวะด้วยกัน ประการสำคัญที่สุด ยังช่วยให้ลัทธิศาสนาต่าง ๆ เจริญรุ่งเรืองสืบไป ซึ่งเป็นผลดีแก่มนุษย์เป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะถึงแม้จะมีคนโจมตีศาสนาว่าเป็นยาฝิ่นมอมเมาประชาชน มิได้ทำให้ใครล้มท้องเหมือนอาหาร ศาสนาจึงไม่จำเป็น ผู้เขียนกลับมีความเห็นว่า ศาสนาเป็นอาหารอันเลิศรส เป็นบ่อน้ำอันวิเศษ เป็นยารักษาโรคที่ตีเยี่ยม เป็นเสื้อผ้าชั้นดี และเป็นที่พักพิงอันปลอดภัย สำหรับอวัยวะที่มีค่ายิ่งของมนุษย์คือ จิตใจ ทั้งนี้ผู้เขียนมีความเห็นว่า ศาสนาเท่านั้นที่สามารถทำให้จิตใจอิ่ม ทำให้จิตใจไม่กระหาย ทำให้จิตใจไม่เจ็บป่วย ทำให้จิตใจสะอาดผ่องแผ้วอยู่เสมอ และทำให้จิตใจสงบไม่ทุรนทุราย ทั้งนี้ไม่ว่าจะเป็นศาสนาใด ส่วนเรื่องอื่น ๆ ที่มนุษย์ใช้สติปัญญาค้นพบล้วนเป็นสิ่งตอบสนองร่างกายของมนุษย์แต่ประการเดียว โดยมีค่านึงถึงจิตใจของมนุษย์เลย

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้เขียนจึงขอตั้งความหวังไว้ว่า วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะมีประโยชน์สำหรับคริสต์ศาสนาและผู้สนใจศึกษาศาสนาคริสต์ในเชิงปรัชญาและเหตุผล เพื่อที่จะเป็นแนวทางสำหรับศึกษาในประเด็นปัญหาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หรือประเด็นปัญหาอื่น ๆ ของคริสต์ศาสนาต่อไปอีก อีกทั้งเป็นแนวทางสำหรับการศึกษาศาสนาในเชิงปรัชญาและเหตุผล เพื่อเป็นการลดอคติทางศาสนา เสริมสร้างความเข้าใจระหว่างศาสนิกชน และช่วยกันจรรโลงศาสนาให้เจริญสืบไป